

Al juny, fogueres i pirotècnia (Barcelona, segle XVIII)

Montserrat Flores Juanpere

Ja és gairebé un tòpic dir que les prohibicions són molt útils per als qui ens dediquem a documentar el patrimoni etnològic, especialment en l'àmbit de la festa. Com que habitualment allò que forma part del ritual i del costum no es posa per escrit –almenys, fins que al segle XIX van començar a aparèixer diaris que tenien vocació de cronistes d'una certa quotidianeïtat pública–, als documents només s'hi reflecteixen les festes que han estat extraordinàries –les solemnitats– i els costums quan formen part d'un fet accidental: per exemple, un tumult enmig d'una professó.

Per això és una troballa històrica, sovint molt útil, localitzar un document en què una autoritat –senyorial, reial, civil o religiosa– prohibeix alguna festa o un costum festiu. Ens serveix, és clar, per comprovar que el costum existia i, de passada, en en dóna alguns detalls. Habitualment, la prohibició s'argumenta dient que s'atempta contra la moral catòlica –determinats balls, ús de màscares, costums de festeig com el ball de coques...– o bé contra la pau pública –possibles aldarulls o delictes que es podien cometre sota la màscara– o contra la seguretat col·lectiva.

Un edicte reial de 1706

El document que comentem aquí forma part d'aquestes prohibicions per motius de seguretat. Es tracta d'un edicte de prohibició de l'ús de pirotècnia i de l'encesa de fogueres a Barcelona, promulgat pel rei Carles III (popularment conegut com *l'Arxiduc*) l'any 1706. Va ser transcrit i publicat –per primera vegada, probablement– pel reusenc Pere Voltas i Bou, gran expert en el regnat de Carles III i en el desenvolupament de la Guerra de Successió al país.¹

En síntesi², l'edicte explica un seguit de conseqüències negatives que pot tenir l'ús popular de la pirotècnia festiva i l'encesa de fogueres a la ciutat de Barcelona. Per això «diu, prohibeix, veda y mana a qualsevol persona de qualsevol grau o condició que sia», encendre fogueres o artefactes pirotècnics. La prohibició serà vàlida permanentment, de dia i de nits i durant totes les èpoques de l'any.

Pel que fa a la pirotècnia, ens descriu de quina mena s'utilitzava. Parla, en primer lloc, de carretilles de tres menes: «tant las que-s tiran per terra com las que-s tiran ab corda que diuhen correus, o que-s tiran al ayre, que diuhen carretillas boladoras». En segon lloc, anomena els coets. Finalment, esmenta

¹ Transcrit per VOLTAS BOU, Pere. *Barcelona durante el gobierno del Archiduque Carlos de Austria (1705-1714)*, volum III Documents. Barcelona: Instituto Municipal de Historia, 1970. El llibre intenta mostrar la vida a Barcelona durant la guerra però malgrat la guerra. Tracta des de les institucions fins a la vida quotidiana, passant per les proclames polítiques i ordenances militars, la correspondència entre autoritats, els informes sobre hisenda pública, les disposicions sobre comerç i els llistats de sous i preus.

² Vegeu el text íntegre a l'apèndix.

un genèric «altres invencions de foc», que potser es correspon a tirades de morters –ben documentats a l'època³– o bé a alguna mena de castell de focs. Totes aquestes formes de pirotècnia s'utilitzaven, segons deixa entendre l'edecte, per tots els carrers de la ciutat.

A més, distingeix dues menes de responsabilitats, que rebran el mateix càstig: d'una banda, els adroguers que facin carretilles, n'encarreguin la fabricació o les venguin; de l'altra, les persones que les utilitzin.

Pel que fa a les fogueres, només diu que se'n fan a la Rambla, l'antiga riera que havia quedat dins de la muralla construïda al segle XIV per Pere el Cerimoniós i que conserva encara el traçat.

La pirotècnia i la guerra

Prohibicions de fogueres i pirotècnia com aquesta han estat freqüents al llarg de la història. A finals del mateix segle el baró de Maldà⁴ en documentava diverses, com aquesta del juny de 1790:

«S'ha fixat un pregó d'ordre del senyor governador i del Molt Il·lustre Ajuntament en los cantons, qual és estampat i prevé no poder-se fer focs en los carrers, ni tirar coets, trons i piules, pena de cinquanta rals a no obeir, per lo perill de posar foc a les cases y altres graves perjudicis ab la prevenció de sa observància ara i en tot l'any».⁵

L'edecte de 1706, però, presenta un motiu afegit per a la prohibició, fruit de la situació de guerra en què es trobava la ciutat.⁶ A més de posar en perill les cases («los inconvenients grans se poden succehir de tirar-se per los carrers de la present ciutat»), les fogueres i la pirotècnia podien provocar l'explosió dels polvorins i magatzems d'armes: «per ser en dita Rambla y demes llochs baix espressats los magatzems de Sa Magestat y recullir-se pólvora y altres municions de guerra, als quals se'ls pot ab motla facilitat posar foc».

És en aquests indrets propers als polvorins on l'edecte insisteix més en la prohibició. Quins eren aquests llocs? A banda de la mateixa Rambla, parla de la torre de l'escorxador, les torres del portal de Tallers⁷ i el portal de Sant Daniel.⁸

³ BERTRAN, Jordi. "L'evolució del foc festiu als Països Catalans en el context mediterrani". A *Caramella. Revista de música i cultura popular*, núm. 20, p. 4-12

⁴ AMAT I DE CORTADA, Rafael d', (Baró de Maldà). *Calaix de sastre*, I (1769-1791). Barcelona: Curial, 1987

⁵ Ídem, p. 237.

⁶ La Guerra de Successió havia començat l'estiu de 1705, amb l'aixecament de part del país i el desembarcament de les tropes austriacistes i del mateix Carles a Barcelona. La ciutat va ser conquerida a finals d'octubre. El dia 7 de novembre, Carles va jurar les constitucions del país, va ser proclamat rei i es va establir a la ciutat durant vuit mesos. La primavera següent, l'exèrcit borbònic va començar el contraatac sobre Catalunya i va assetjar Barcelona entre el 3 d'abril i el 12 de maig. Al mes de juny, l'arxiduc inicià una marxa que el portà a ser proclamat rei a Saragossa i a entrar victoriós a Madrid. En aquest context, s'entén durant el mes de juny de 1706 –davant de la perspectiva del primer Sant Joan sota el govern del nou rei–, a Barcelona hi hagués una gran atenció sobre les armes emmagatzemades. TORRAS I RIBÉ, Josep M. *La guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1999

⁷ A l'angle nord de la muralla, a prop de la Rambla.

⁸ El portal de Sant Daniel era al sector sudoriental de la muralla de la ciutat, al costat del baluard de Santa Clara. Va ser enderrocat el 1716 junt amb part del barri de Ribera i es va

Sembla evident que el rei –és a dir, els seus oficials– desconfiaven de la possibilitat de fer complir íntegrament la prohibició, i per això van voler acotar una àrea més sensible i reforçar-hi la vigilància.

Quina festa?

El text no anomena explícitament Sant Joan ni cap festa concreta. Semblaria evident que la profusió de mostres pirotècniques que descriu, i l'existència de les fogueres en llocs tan concrets, les hem de situar en el context de la preparació del solstici. Aquest ha estat tradicionalment un component indestruïble de la festa de Sant Joan –junt amb les creences relacionades amb l'aigua i les plantes. A finals del segle XVIII, el baró de Maldà descrivia així aquella nit als voltants de Barcelona:

«En la nit, sent vigília de la nativitat del gloriós precursor sant Joan Baptista, se veien alguns vint focs en tota la cordillera de muntanyes des de Sant Pere Màrtir fins més enllà de Montgat, en los plans hàcia Barcelona, muntanya de Montjuïc, i demés a l'altra banda de Llobregat a quarts de nou de la nit, fent-la molt tranquil·la i clara, ab lo resplendor de la Lluna cerca de son plenilúni, fent molt bon passejar per la muralla de Terra, i deleitava la vista, a més de la Lluna i estrelles, los focs per les muntanyes, havent-ne fet també les monges de Sant Pere en son hort dit la Parellada.»⁹

Ara bé, una mirada al cicle festiu de l'època ens fa pensar en una altra festa, que se celebra uns dies abans, en una data variable segons la el calendari: Corpus.

Efectivament, la celebració de Corpus –tant la professó principal com les que en cada barri o carrer de les ciutats se celebraven cadascun dels dies de la seva vuitada– significava el desplegament d'un seguit de manifestacions festives –gegants, dracs, àligues, entremesos, pirotècnia– que contribuïen a mostrar i reforçar el poder diví i, és clar, també el poder reial. Corpus és la gran festa de les viles i ciutats de la Baixa Edat Mitjana que es va veure reforçada durant l'Edat Moderna perquè era un instrument immillorable en mans de la Contrareforma –amb la seva voluntat d'exhibir la fe– i també en mans de les monarquies absolutes, ja que el poder diví i el poder monàrquic es retroalimentaven. En aquest desplegament festiu per solemnitzar la festa, la pirotècnia hi tenia, és clar, el seu paper, tal com apareix àmpliament documentat arreu del país.

L'any 1706, Corpus va ser el dijous 3 de juny i la vuitada es va estendre, doncs, fins al dijous 10. En aquest context, podem imaginar que l'edecte del rei potser va venir motivat per l'observació dels coets i carretilles que els barcelonins haguessin tirat pels carrers durant aquells dies. És només una hipòtesi, però.

A finals del segle XVIII, el baró de Maldà descrivia una de les professons que les parròquies organitzaven cadascun dels dies de la vuitada: Tot i que no es tracta, doncs, de la professó principal, podem veure que el públic feia un ús generós de la pirotècnia:

«En la tarda s'han fetes les dos professons de les parròquies de Sant Jaume i de

redescobrir l'any 2005 dins del parc de la Ciutadella. GEA, Miquel. *El portal de Sant Daniel. Darreres troballes arqueològiques al Parc de la Ciutadella*. Edició digital a www.bcn.cat,

⁹ AMAT, *Ídem*, p. 237. Notícia de 1790.

Sant Miquel [...] Com és regular que no eixit ordre superior de prohibició de disparo de coets i trons, com casi tothom és soldat avui dia, en tan cruel guerra amb França, tenint molts paisans escopetes pròpies i tot lo demás necessari per muntar les guàrdies en aquesta plaça, i no escassejar les municions de cartutxos, pólvora etc., s'ouen, mentres passen les professons, disparos d'escopetes, de canonets de ferro, trons, coets i piules, diversió la més esta dels xerrics i poble menut d'aquesta ciutat»¹⁰

De passada, aquesta notícia ens permet observar que, a diferència dels arguments que usava l'edecte de 1706, no sempre la guerra ha perjudicat l'ús de la pirotècnia. De vegades l'ha afavorit, precisament perquè ha fet possible que la població disposés de més pólvora i armes, que poden tenir un doble ús per a la festa. Aquesta ambivalència de les armes és en l'origen d'algunes de les formes de pirotècnia que han tingut més èxit des d'època moderna –com per exemple les tirades de soldats que van deixar pas a les salves de morters i les tronades– i alguns dels artefactes pirotècnics més coneguts -morters, canons festius...– tenen origen directament en armes o fragments d'armes.¹¹

Al *Calaix de sastre* hi trobem moltes altres notícies de l'ús de pirotècnia a la vuitada de Corpus. Sembla que els habitants de la Barceloneta eren els més aficionats a disparar-ne per celebrar i acompanyar la seva professó. Almenys, al baró li semblava així, amb gran disgust per part seva, ja que li molestava aquesta pirotècnia d'explosió tan contundent:

«En la tarda s'han fetes les dos professons de Corpus de la iglésia de Nostra Senyora de la Mercè, i Sant Miquel de la Barceloneta, en la que hi assisteix part de la reverent comunitat dels capellans de la parròquia de Santa Maria del Mar, per ser sufragània de la referida, a la que sol anar prou gent a vèurer-la. I en esta última de la Barceloneta sol haver-hi molts disparos de canons, trabucs i mascles; com que la major població és de mariners, que els usen, ses orelles ja hi estan acostumades, així com no les meves, i de molts altres. I per est motiu m'abstinc d'anar-hi, per no voler massa soroll prop; no havent-me criat Déu per los rumors de la guerra.»¹²

A més, com veiem, ell tenia una explicació pròpia –l'ús d'armes de foc de gran calibre a les embarcacions– per explicar l'afició d'aquest barri mariner a aquest tipus de pirotècnia. Aquesta, però, és una hipòtesi que caldria contrastar, ja que el baró documenta només una de les professons que es realitzaven i no hem localitzat notícies sobre les altres parròquies.

Al mes de juny, encara hi havia una tercera festa en què era costum utilitzar els elements que prohibia l'edecte de 1706: Sant Pere. Aquesta segona revetlla –la nit del 28 de juny– ha decaigut profundament al llarg dels temps, especialment a partir de mitjan segle XX, i ha restat només vigent –però sense fogueres– a les poblacions que tenen sant Pere com a patró, que al nostre país són força abundants. A finals del segle XVIII, el baró de Maldà la descriu com la de Sant Joan –fogueres, pirotècnia, gresca, gent aplegada menjant i bevent– i sovint fa referències creuades a ambdues:

¹⁰ *Ibidem*, p. 190. Notícia de 1794.

¹¹ BERTRAN, op. cit. GORT, Ezequiel. *La pólvora a les festes reusenques, al segle XVI*, conferència pronunciada el dia 18 de setembre de 2010 dins de les [Jornades sobre festa i pirotècnia](#) organitzades per Carrutxa i l'Arxiu de Reus.

¹² AMAT, op. cit., p. 34. Notícia de 8 de juny de 1795.

«Esta nit, de vigília de la Nativitat de Sant Joan, sol ser de molta bullícia, ab tants focs per les muntanyes i plans, i no menos dintre de Barcelona, havent oït lo disparo d'algun coet, molta gent a banyar-se a mar i buscar la bona ventura; solent-se cometre en esta nit alguns excessos, pués que la nit no sol portar altra cosa.

Segons relació, hi ha gran tarumba de gent en tota esta nit, en saras en les cases i carrers de la Barceloneta, molts llums en les cases i portes obertes, menjant-s'hi i bevent-s'hi alegrement. Igual bulla allí també los mariners en la nit de Sant Pere Apòstol»¹³

Càstigs i resultats

Els càstigs que preveia l'edicte de 1706 per als fabricants, venedors o usuaris eren especialment durs: se'ls confiscarien les carretilles, haurien de pagar una multa de vint-i-cinc lliures i anirien a la presó durant trenta dies.

Malgrat tot, l'edicte va tenir un èxit escàs o bé d'escassa garantia de continuïtat, ja que va haver de ser repetit l'any 1708 i l'any 1710, sempre dies abans de Sant Joan.

Sembla que sí que es va aconseguir, anys després, foragitar les fogueres de l'interior de la ciutat, ço que devia constituir el perill més gran, a causa de l'estretor de l'urbanisme i de la facilitat amb què es podia provocar i escampar un incendi als elements inflamables –fustes, robes– de les cases. Si més no, a finals del segle el baró de Maldà donava com a pretèrit el costum de les fogueres urbanes:

«En la nit de Sant Joan, 23 de juny, se fan moltes bullícies pels carrers, i no pocs desordres entre la gent vagana, anant-se'n a rentar a mar i a buscar la bona ventura; músiques, focs per les muntanyes, lo que molts anys atràs era el foc de Sant Joan a la vora de les cases, carrers i places d'esta ciutat, lo que queda privat per los inconvenients que en resultaven.»¹⁴

El baró descriu de manera força poètica quin paisatge es veia des de la ciutat, com a resultat de la desaparició de les fogueres urbanes:

«En esta nit, vigília de la Nativitat de Sant Joan, molts focs en les muntanyes i molta gent del baix poble a rentar-se a mar, a buscar la bonaventura.»¹⁵

«Sent vigília de Sant Pere, príncep dels apòstols, se solen encendre alguns focs en les muntanyes i plans, com en la nit vigília de Sant Joan; però dintre de la ciutat són privats ja des d'alguns anys pels perills d'alguna desgràcia i de posar-se foc en cases.»¹⁶

Cal notar l'escepticisme del baró de Maldà envers l'eficàcia de les prohibicions. Tal com diu ell mateix, les prohibicions han tingut més o menys èxit segons els mitjans de control i repressió de què hagin disposat les autoritats en cada moment, però que sempre han generat rebuig davant la incomprensió que les autoritats mostren envers aquest element de la cultura pròpia –un element interioritzat i, per tant, sovint ben controlat:

¹³ *Ibidem*, p. 36-37. Notícia de 23 de juny de 1795.

¹⁴ *Ibidem*, p. 150. Notícia de 1785.

¹⁵ *Ibidem*, p. 19. Notícia de 23 de juny de 1792.

¹⁶ *Ibidem*, p. 19. Notícia de 28 de juny de 1792.

«S'han posats o fixats papers estampats pels cantons d'aquesta ciutat, per ordre del govern, de prohibició de poder-se tirar coets, magranes, trons i piules en les vinents professons de l'octava del Corpus, baix *graves* penes, a no obeir tal ordre; i també en punt a la prohibició dels focs per Sant Joan.

Si s'observarà tot o part, allà se veurà, puix fins ara tantes ordres que han eixit, àdhuc pragmàtiques reals, poques o ningunes se n'han observat, a descuidar-se un poc d'invigilar-hi lo govern [...]»¹⁷

De fet, la història li dóna la raó, perquè de fogueres i pirotècnia n'hi continua havent, per Sant Joan, tot i que limitades per un nou tipus de control, aquest més raonat, que apel·la a la prudència. Altres prohibicions, encara avui, es continuen veient com a extemporànies, com per exemple les recents normatives europees sobre pirotècnia.

APÈNDIX

Text de l'edicte del Rei Carles III sobre fogueres i pirotècnia

Conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, A.R., Lligall *Intrusos*, r. 191, folis 192-193v.

Transcrit per Voltas Bou, Pere. *Barcelona durante el gobierno del Archiduque Carlos de Austria (1705-1714)*, volum III Documents. Barcelona: Instituto Municipal de Historia, 1970

1706/06/13

Ara ojats totom, etc., que considerant Sa Magestat (Déu lo guarde) que, de tirar-se ningun gènere de carratillas, tant las que-s tiran per terra com las que-s tiran ab corda que diuhen correus, o que-s tiran al ayre, que diuhen carretillas boladoras, per los carrers de la present ciutat y fer-se focs en la Rambla, o tirar-se cuets y altres invensions de foch en ella y altres llochs baix expressats, se'n pot seguir grans danys, tant per ser en dita Rambla y demes llochs baix expressats los magatzems de Sa Magestat y recullir-se pólvora y altres municions de guerra, als quals se'ls pot ab motla facilitat posar foch, com també per los inconvenients grans se poden succehir de tirar-se per los carrers de la present ciutat ningun genero de ditas carratillas, tant las que-s tiran per terra com boladoras o que-s tiran ab corda.

Per tant Sa Magestat, per obviar dits danys y inconvenients inseguint la conclusió en lo Sacre Real Consell sobre assò fetta..., ab thenor y veu de la present pública crida diu, prohibeix, veda y mana a qualsevol persona de qualsevol grau o condició que sia, que desta ora en havant no gose ni presumesca tant de dia com de nits, en ningun temps del any, tirar ni fer tirar ningun gènere de carratillas... per los carrers de la present ciutat ni fer-se focs en la Rambla ni cerca de ella, ni serca la torra que està junt al escurxador ni serca las torras del portal dels Tallers, ni del portal de Sant Daniel, ni tirar cuets ni invensions de foch en los dits puestos...

¹⁷ *Ibidem*, p. 202. Notícia de 14 de juny de 1797.

Sota pena que qui tirarà o ferà tirar ningun gènere de ditas carratillas..., ni fasan foch en los sobre expressats llocs... de perdre ditas carratillas y de trenta dies de presó y de pagar vint y sinch lliuras moneda barcelonesa aplicadores als cofres reals de Sa Magestat y Real Consell.

Item... diu, prohibeix, veda y mana als adroguers y a altres qualsevols personas que de esta ora en havant no gosan ni presumescan en manera alguna fer ni fer ningun gènere de carratillas ni vendre aquelles, sots pena en cas de contrafactió de perdre ditas carratillas y trenta dias de presó y de pagar vint y sinch lliuras. Jo el Rey.

Vuy, als 13 de juny de 1706¹⁸

¹⁸ Segons indica Voltes, va ser reiterada el 24 de maig de 1708 i el 3 de juny de 1710.